

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ ТА АНТИТУРЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Стаття присвячена антитурецьким поглядам Станіслава Оріховського. Проаналізовано його дві промови "Про турецьку загрозу", визначено ставлення автора до можливого польсько-турецького конфлікту.

Ключові слова: суспільно-політична думка, промова, польсько-турецький конфлікт.

Статья посвящена антитурецким взглядам Станислава Ореховского. Проанализированы его речи "О турецкой опасности", определено отношение автора к потенциальному польско-турецкому конфликту.

Ключевые слова: общественно-политическая мысль, речь, польско-турецкий конфликт.

The article is dedicated to anti Turkish views of Stanisław Orzechowski. Orzechowski's speech "Turcica" is under analysis, his attitude to potential Polish-Turkish conflict is distinguished.

Key words: socio-political ideas, speech, Polish-Turkish conflict.

В історії України багато подій і явищ не мають однозначного трактування. З одного боку – це нормально, адже історія будь-якої країни і народу не є прямолінійним процесом. З іншого ж – створює багато нарікань і запитань, особливо у часи активно державного будівництва. Однією з таких "проблемних" тем є стосунки з напівкочовим Кримським ханатом та його сюзереном Османською імперією. Романтична історіографія створила міф про природну агресивність кримських татар та про конфлікт ісламу із християнською Європою [2]. У ХХ ст. цей конфлікт почали розглядати як протистояння/ зіткнення цивілізацій. Наприкінці радянської доби Ярослав Дашкевич був першим вітчизняним істориком, хто, застосувавши продукт американської історіографії – теорію Великого Кордону, за "зіткненням цивілізацій" спробував побачити діалог цих цивілізацій, їх взаємний вплив [3,4].

Не зважаючи на різні методологічні підходи до українсько-татарсько-турецьких стосунків, жоден із дослідників не заперечує їх важливого значення для ранньомодерної України. У XVI – XVII ст. українські землі, не залежно від того у складі якої держави вони перебували, стали ареною частих нападів татарських орд та постійно перебували під загрозою турецького захоплення. Не дивно, що і політики, і мислителі тих часів переймалися цією загрозою. Об'єктом розвідки є погляди Станіслава Оріховського-Роксолана на турецьку і татарську загрозу та способи протидії їй. Предметом є тяглість ідей Оріховського у суспільно-політичній думці України та Польського королівства (з 1569 р. – Речі Посполитої).

Антитурецька література (саме так я буду називати її у даній розвідці і не буду відділяти її від антитатарської та антиісламської) у Польщі XVI – XVII ст. не виникла на порожньому місці. Відразу ж відмічу, що з моменту утворення Польсько-Литовської держави 1569 р., майже всі українські етнічні землі перебували у складі новоствореної держави, відтак оборона південно-східних кордонів стала загальнодержавною справою.

Геополітичний конфлікт Польського королівства та Османської імперії мав давнє коріння. Достатньо сказати, що 1444 р. у битві з турками під Варною загинув польський і угорський король Владислав III, про що завжди нагадували політики та публіцисти, подаючи цей факт як приклад великої жертви, складеної польським народом для захисту Європи/ християнства від турків і ісламу.

Станіслав Оріховський вагому частину свого творчого доробку присвятив антитурецькому питанню. Йому належать "Про турецьку загрозу Слово I та Слово II" 1543 і 1544 рр. (*Turcica I et Turcica II*) об'єднані спільною метою промови, адресовані автором шляхті та королеві Сигізмундові II Августу. На мою думку, саме з цього моменту слід відраховувати виникнення у польській суспільно-політичній думці окремого антитурецького напрямку. Згодом така література отримала назву турчиків. До антитурецької теми Оріховський звертався і у інших творах: у "Квінкунксі" 1564 р., "Напученні польському королю Сигізмунду II Августу" 1543 та 1548 рр., але ці тексти були написані з іншою метою, тому проблема турецької небезпеки звучала в них лише побічно. Оріховський не був першим, хто писав в нас і в Польщі про небезпеку від Стамбулу. Перед ним були королівський секретар Ян Дантишек, українець-русин, та наші поети-неолатиністи, але вони не цікавились темою спеціально. Не можна сказати, що до Оріховського у Польщі не було антитурецької літератури. Очевидно, що до держави Ягеллонів потрапляли такі тексти з європейських країн, які конфліктували з Портою: в першу чергу Священної Римської імперії та Венеції. Якщо ж вишукувати попередників Роксолана у польській інтелектуальній традиції, по слід звернути увагу на італійського гуманіста на службі Польської Корони Філіппо Буанакорссі, більш відомого як Філіп Каллімах. Загальноєвропейського поширення набула його промова до Папи Інокентія VIII "Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio", яку Каллімах виголосив у складі польського посольства у Ватикані 25 березня 1490 р. [7] Можна припустити, що з антитурецькими творами Оріховський познайомився перебуваючи на навчанні у Європі. Був у нього і особистий інтерес до цієї теми, адже майбутній "рутенський Демосфен" був змушений втікати від турків з Відня [1].

Свої промови про турецьку загрозу Оріховський адресував двом правлячим станам у Польському королівстві: шляхті та королеві. Не зважаючи на те, що вони об'єднані спільною темою, вони досить різні. Їх аналіз та порівняння дозволить прослідкувати думки автора. Отже, у першій промові автор виказує думку про ненадійність мирних угод із султаном, необхідність створення міжнародної коаліції та превентивного удару по Османській імперії. Ці ж думки залишаються провідними і у другій промові. На цьому спільні теми вичерпуються.

Оскільки перше "Слово" адресоване до шляхти, то Роксолан апелює до лицарського етосу. Саме шляхту автор намагається переконати у необхідності першими завдати удару по турках, адже вони не дотримуються даного слова і своїми діями фактично вже оголосили війну Польщі, а прикриваються за мирною угодою: "Тому й питаю вас: коли він грабував Волощину, - оголосив нам війну чи мир? Зрештою, коли зводить фортеці прямо на кордоні вашої держави, споруджує шанці над Дністром, - хіба цим не провокує вас до війни?" [6, с.73].

Роксолан, виходячи із політичних переконань шляхти, доводить, що стан шляхти зобов'язаний захищати власну державу: "до нього входите й ви, панове шляхта, - лицарський стан, який захищає державу і всіх громадян" [6, с.86]. Оборона держави для шляхти є священним обов'язком, а сучасна Оріховському шляхта, на його думку, живе не так. Тому письменник нагадує лицарям про подвиги їхніх предків, які своєю кров'ю захищали державу і дбали перш за все про спільну користь, а не про особисту: "так само жили й наші батьки, які воювали тільки заради миру й гаразду" [6, с.86]; Бо "тільки на прихильності підданців тримається держава" [6, с.80].

Однією з фундаментальних цінностей у Польській державі було верховенство права. На противагу цьому Османська імперія вважалась тиранією, де діє лише одне право – воля султана. Такий стан речей був абсолютно не прийнятним для шляхти. На цьому й зробив акцент Роксолан: "Саме ви, може один з усіх народів, народилися у справді вільній державі. Бо правдиву свободу породжує такий державний лад, коли всі коряться праву, а воно, у свою чергу, непідвладне нікому" [6, с.75]. І цей стан речей хоче знищити "турецький тиран", тому шляхта повинна захистити право і свободу.

Із шляхетського етосу бере свій початок і нелюбов до найманого війська, яку Оріховський демонструє на сторінках "Першого Слова". Автор закликає всю шляхту піднятися на війну, а не відсиджуватись вдома.

Насамкінець письменник пропонує знайти союзників для боротьби з турками, адже турецька загроза – загальноєвропейська проблема, яку слід вирішувати разом. Особливі сподівання Оріховський покладає на імперію Габсбургів, а, значить, до грона союзників Польщі потрапляють Іспанія та Німеччина, підвладні їм.

Зовсім іншу аргументацію Оріховський використовує у "Другому Слові". Зміна адресата змушує автора змінити етос. Аргументи автор добирає відповідно до місця короля у структурі польського суспільства і держави. Король – голова всієї держави, головний захисник свободи і релігії, монарх, який отримав владу від Бога, тому повинен найбільше турбуватись про захист віри. Зрештою, монарх родинними зв'язками пов'язаний з іншими державами і може розраховувати на допомогу інших монарших дворів у боротьбі з турками. Усі ці аргументи Оріховський приводить у "Слові Другому". Як і у "Слові Першому", Роксолан починає з твердження, що Польща перебуває у великій загрозі від турків. На відміну від Німеччини, яка "єдина, здається, з усіх країн і земель спроможна ... воювати з ворогом чи у відкритому полі, чи біля мурів великих і малих міст, яких там така сила, що здається, ніби вони впритул стоять" [5, с.97], Польща стоїть у степовій місцевості, "жодним муром не захищена й легкодоступна і не може покласти на якесь укріплення чи захист" [5, с.99], тому король не повинен чекати, доки султан прийде під Краків, а напасти першим.

Станіслав Оріховський прекрасно знав, що у польських реаліях король не може самостійно оголосити війну, бо потребує згоди сейму. "Отож усі наші люди, хоч якого [б] стану були, настійно вимагають у тебе цієї війни, тебе просять, тебе благають і молять. Не дай ганебно загинути від турка" [5, с.108] – запевняє автор короля у підтримці усіх станів.

Оскільки король є представником держави у міжнародних взаєминах то, у "Слові Другому" Роксолан приділив багато уваги потенційним спільникам Польського королівства у війні з турками. Мислитель коротко проаналізував міжнародні стосунки й дійшов до висновку, що поруч із Польщею під найбільшою загрозою перебуває Німеччина, що в свою чергу робить ці дві країни потенційними спільниками: коли впаде Німеччина разом із тим потрясінням загине й Польща [5, с.98].

Династичні зв'язки Ягеллонів дозволяють Оріховському розраховувати на підтримку багатьох європейських держав. Як і у "Слові Першому", автор називає Карла V та Фердинанда: "жодного окремого лиха не могло статися з Карлом та Фердинандом, яке і тебе не зачепило б" [5, с.114]. Але новий список союзників значно ширший. До нього потрапили французи (гали), італійські князівства (Неаполь, Барі, Венеція, Ломбардія). Опорою ж цього війська мала стати польська шляхта, "якщо правильно все у державі облікуєш, то військо сягне 200 тисяч найвідбірніших і найуміліших вояків" [5, с.113].

Тепер постає питання: який же вплив творчості Оріховського на наступні покоління письменників і мислителів? Я вважаю, що він був першим у польській інтелектуальній традиції, хто створив закінчений цикл творів, присвячений темі турецької загрози. Не важливо, що це цикл складався лише з двох промов "Про турецьку загрозу". Значно більше значення має той факт, що ці твори набули популярності і поширення не лише у межах Польського королівства та Речі Посполитої. У "турчиках" Роксолана знайшли вираз найпопулярніші топоси та сюжети польської антитурецької літератури. Так, Оріховський постійно наголошував на тому, що султан не дотримується свого слова, що не можна вірити мирним договорам із Османською імперією. Він, як і Каллімах, наголошував, що турецьке військо не є непереможним і що султан здобув свої перемоги не військовим талантом, а обманом.

Як житель східних воєводств Польського королівства, Станіслав Оріховський прекрасно знав про постійні татарські напади на ці землі. Тому він закликав короля йти в Русь, а не відсиджуватися у столичному Кракові й там доводити свою мужність. Топос Русі як рицарської школи був дуже популярним у антитурецькій літературі. Чи не найпалкішим

його прихильником був київський римо-католицький єпископ кінця XVI ст. Йосип Верешинський. Цю ідею надалі розвинули наші інтелектуали другої половини XVI- першої половини XVII ст. П. Грабовський, Ш. Старовольський, В. Кіцький, М Пашковський та багато інших. Як стимул для шляхетської молоді до участі в таких школах пропонувалась заборона одружуватись, доки молодий хлопець не відслужить якийсь час на прикордонні.

Звісно ж, провідною ідеєю "турчиків" Станіслава Оріховського була загальноєвропейська антитурецька коаліція – нездійсненна і не здійснена мрія усіх публіцистів.

Отже, можемо назвати Станіслава Оріховського-Роксолана засновником антитурецького напрямку у суспільно-політичній думці Польського королівства. У своїх творах він популяризував основні ідеї, що почали подорожувати від тексту до тексту у багатьох публіцистів і письменників. Мабуть, слід визнати, що більшість ідей, котрі використовував Оріховський, навряд належали йому, вони склали інтелектуальне тло роздумів автора. Заслуга ж Оріховського в тому, що він їх зібрав до купи та популяризував.

Список використаних джерел

1. Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д. С. Вирський. – К-Кременчук : Вид-во КДПУ, 2001. – 217 с.
2. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі / О. І. Галенко. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6. – С.52-68.
3. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтрактная зона) / Я. Р. Дашкевич // Этноконтрактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М. : АН СССР. Моск. фил. Геогр. о-ва СССР. – 1989. – С. 7-21.
4. Дашкевич Я. Р. Протурецька орієнтація XVI– XVII ст. в Україні та міжнародні відносини / Я. Р. Дашкевич // Україна-Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє : збірник наукових праць / упорядник: Ф. Г.Туранли – К. : Денеб, 2004. – С. 60-66.
5. Оріховський Станіслав. Про турецьку загрозу: Слово друге (до короля) // Оріховський Станіслав. Твори / Пер. з латинської та старопольської В.Д. Литвинова. – К., 2004. – С. 95-117.
6. Оріховський Станіслав. Про турецьку загрозу Слово перше: (до шляхти) // Оріховський Станіслав. Твори / Пер. з латинської та старопольської В.Д. Литвинова. – К., 2004. – С. 71.
7. Kallimach. Philippi Callimachi ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio / recensuit in linguam Polonam trad. Irmina Lichońska ; comment. historicis illustravit Thaddaeus Kowalewski ; Academia Scientiarum Polona. Institutum Studiis Classicis Promovendis. – Varsoviae : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – (Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi vol. 13).

Стаття надійшла до редакції 25 січня 2013 року